

MANIPULÁCIA AKO MOC, MANIPULÁCIA A SLOBODA

IVAN BURAJ, Katedra filozofie a dejín filozofie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, Bratislava, SR

BURAJ, I.: Manipulation as Power, Manipulation and Freedom
FILOZOFIA 73, 2018, No 9, pp. 742 – 754

Manipulation as a specific form of power is characterized by a close connection with freedom. This makes it a very complicated and at the same time unusually interesting concept (especially in the current context). In the first part, the author aims to clarify the correlation of manipulation with its related categories such as coercion, compulsion, violence, etc., pointing out the complexities of relations between them, when they differ in principle or resemble each other or even overlap. Even more complicated are the relationships between manipulation and freedom. On the one hand, manipulation seemingly a priori denies freedom, and on the other hand it presupposes its presence, which is succinctly expressed by the term "voluntary slavery."

Keywords: Manipulation – Power – Violence – Coercion – Freedom

*Manipulácia je všade, len nikdy presne neviete,
či práve teraz manipulujete vy,
alebo ste manipulovaný, alebo oboje.*

Úvod. Pochopiteľne, manipulácia nie je nový fenomén. Existuje vlastne odvtedy, odkedy existuje moc, ba možno i skôr. Odnepamäti sa manipuluje intonáciou, gestami, pohľadom, postojom, vzťahmi... Čo je však nówum, je miesto, funkcie, rozsah, šírka, frekvencia, intenzita, a napokon aj spôsob využívania manipulačných technológií v súčasnej spoločnosti. S manipuláciou sa tu stretávame – či už si to uvedomujeme alebo nie – vlastne všade: v rodine, na pracovisku, v politike, propagande, reklame atď. Sociálnu, ľudskú manipuláciu¹ tu budem vo všeobecnosti chápať ako osobitý druh a spôsob vykonávania moci, pri ktorom sa stretáva nadvláda, nátlak a niekedy i násilie na jednej strane a sloboda vôle a sloboda voľby na druhej strane. Toto poňatie ma viedlo k tomu, aby som tieto dve témy zahrnul do

¹ Zrejme bude užitočné hneď na začiatku upozorniť, akej manipulácii sa ďalej budem venovať, pretože je prinajmenšom namieste od seba odlišovať manipuláciu ako takú a ľudskú manipuláciu ako špecifický sociálny pojem. Niektorí vedci (a nie je ich málo) sa napríklad nazdávajú, že niečo ako „manipulácia“ existuje v živočíšnej, ba dokonca aj v rastlinnej ríši. Takisto bude asi veľký rozdiel medzi povedzme známou génovou manipuláciou a manipuláciou v spoločenských, resp. medziľudských interakciách.

jedného, viac-menej uceleného príspevku, pričom sa najprv zameriam na vzťahy medzi manipuláciou a spomínanými príbuznými mocenskými pojmami, a potom sa sústredím na ešte komplikovanejšie (a nezriedka aj veľmi paradoxné, niekedy prechádzajúce až do absurdity) vzťahy moci a slobody, ktoré sa krížia, splietajú, niekedy až prekrývajú takmer v každej forme ľudskej manipulácie.

Manipulácia ako moc. Pod mocou tu budem chápať vzťah, keď niektorí môžu viac-menej zásadne usmerňovať konanie iných (Foucault 2000b, 144, 151). Alebo ešte presnejšie: mať moc (hoci len dočasne) znamená určovať možné konanie druhých (Foucault 1996, 217). V tomto zmysle sa moc ničím nelíši od manipulácie. I v manipulácii ide o vnútenie istého typu názorov alebo postojov. Pravda, ide tu o osobitý spôsob nátlaku, ktorý azda najvýstižnejšie vyjadruje požiadavka: *nemusíš, ale mal by si!* O manipulácii hovoríme všade tam, kde vždy existujú možnosti, výber, ale zároveň sa od ľudí očakáva, ako by mali konať – neraz v rozpore s vlastnými záujmami. Moc potom majú zase tí, čo môžu, môžu rozhodnúť, aké budú alternatívy, z ktorých sa bude dať vyberať. Toľko vo všeobecnosti.

V reálnom živote však existuje viacero niekedy veľmi odlišných podôb manipulácie: jej hrubšie alebo sofistikovanejšie či paternalistické a nepaternalistické formy; manipulácie zamerané väčšmi na objekty alebo ľudí či väčšmi na rozum alebo city atď.

Napríklad paternalistická politika štátu sa výraznejšie ako ostatné usiluje jednostranne manipulovať osobnými záujmami a motiváciami. Zároveň pre ňu viac ako o iných formách manipulácií platí, že tu ide viac-menej o priame ovplyvňovanie inej osoby, jej želaní, pocitov, predstáv, ideálov, túžob alebo emócií takým spôsobom, ktorý spravidla nie je v súlade s vlastnými záujmami tejto osoby (Barhill 2014, 52). A zase najmä v bezprostredných medziľudských vzťahoch skôr pozorujeme vzájomné ovplyvňovanie, vzájomnú manipuláciu, ako to často pozorujeme povedzme v úbohostných vzťahoch.

A tak by sme sa zatiaľ hádam mohli zhodnúť aspoň na tom, že manipulácia predstavuje osobitý druh mocenského vplyvu, ktorý sa líši od priameho (fyzického) násillia. Alebo, povedané ešte kategorickejšie, manipulácia sa pokladá za nenásilný, a teda i za efektívnejší (než násillie) spôsob vplyvu (Coons, Weber 2014, 1). Ako sa však hneď ukazuje, ani na tomto sa nemusia zhodnúť všetci filozofi.

Napríklad H. Arendtová vo svojej monografii *O násillí* napísala o poučení zo študentských nepokojov koncom 60. rokov 20. storočia okrem iného i toto: „Lidmi lze „manipulovat“ prostřednictvím fyzického donucení, mučení nebo hladu a jejich názory lze libovolně formovat záměrným, organizovaným dezinformovaním. Ale nelze tak činit prostřednictvím „skrytých přesvědčovatelů“, televize, reklamy nebo jakýchkoli jiných psychologických prostředků ve svobodné společnosti“ (Arendtová 1995, 25).²

² Prekvapivé je, že Arendtová – ako z citátu vyplýva – manipuláciu skôr stotožňuje s fyzickým

Podobne i súčasný filozof S. Žižek v knihe *Násilie* poukazuje na to, že popri otvorenom, fyzickom, tzv. subjektívnom násilí existujú skryté, akoby neviditeľné „objektívne“ formy násilia, ako je „symbolické“ násilie (vtelené v reči a v jeho formách) a „systémové“ násilie („systémové“, lebo je dôsledkom istého nastavenia a fungovania ekonomických a politických systémov). A práve na tieto formy zameriava svoju pozornosť (Žižek 2013, 5 – 6, 14). Z toho tiež vyplýva, že nemá ani potrebu priamo rozlišovať medzi násilím a manipuláciou, ale skôr medzi jednotlivými formami násilia.

Naopak, zreteľnú hranicu medzi násilím ako fyzickou silou, resp. ako donútením a inými spôsobmi uplatňovania moci sa snažil vyznačiť ešte J. J. Rousseau v *Spoločenskej zmluve*, keď napísal: „Sila je fyzickou schopnosťou; nijako nevidím, aká morálka by mohla z jej účinkov vyplývať. Ustupovať sile je činom vychádzajúcim z nevyhnutnosti, nie z vôle; je to nanajvýš prejav opatrnosti.“ A ďalej: „Ak je poslušanie vynucované mocou, nie je vynucované povinnosťou, a ak človek nie je nútený poslúchať, nie je už ani povinný poslúchať.“ Aby tento rozdiel bol úplne jasný, uvádza príklad s lúpežníkom: „Keď ma lúpežník prepadne v temnom kúte lesa, silou ma núti dať mu peňaženku. Som však svojím svedomím nútený dať mu ju aj vtedy, ak si ju môžem nechať ukrytú? Veď pištoľ, čo drží, je tiež mocou“ (Rousseau 2010, 30).

Keď tento úryvok preložíme do jazyka manipulácie, vyplynie z neho niekoľko záverov.

Predovšetkým, ak čin vychádzajúci z nevyhnutnosti stotožníme s násilím ako donútením a čin vychádzajúci z vôle s manipuláciou, tak potom tu ide o dve diametrálne odlišné formy konania, vplyvu či situácie. V tejto súvislosti sa hovorí o „nenásilnom vplyve“ ako o nevyhnutnej podmienke, aby sme niečo označili za manipuláciu (Coons, Weber 2014, 9).

Osoba je donútená druhou osobou niečo robiť buď preto, že nie je schopná proti tomu niečo robiť, resp. negatívne vplyvy proti jej aktivite sú tak veľké, že nemá inú voľbu (Dowding 2011, 397 – 398). Naopak, v prípade manipulácie existuje vždy nejaká voľba, a tým aj možnosť mravného prejavu osobnosti. Zatiaľ čo donútenie „pracuje“ hlavne s príkazmi, manipulácia zasa s presvedčovaním. Manipulácia je spravdla jemnejšia, diskretnejšia a sofistikovanejšia; donútenie ako sila, násilie je hrubšie, priamočiarejšie. Práve z toho dôvodu sa manipulácia vo všeobecnosti pokladá za vzor tzv. *soft power*, a teda za miernejší, a v tomto zmysle i prijateľnejší variant moci. Je to však vždy také jasné a jednoznačné?

Reálny život nás opakovane presvedča skôr o opaku. Predovšetkým zistujeme, že medzi manipuláciou a násilím ako donútením nie je až taký veľký rozdiel, ba naopak, nezriedka medzi nimi dochádzalo a dochádza k vzájomnému prekryvaniu. Nie náhodou totalitárne režimy zvyčajne kombinovali v svojom mocenskom pôso-

násilím ako s jej skrytými, sofistikovanejšími podobami, čo je v priamom protiklade s bežným chápaním tohto pojmu.

bení obidve metódy – aj otvorené násilie, aj propagandu. Dokonca ich vodcovia často považovali propagandu za svoju najúčinnejšiu zbraň. A práve propaganda je jedným z príkladov, že manipulácia môže byť v niektorých ohľadoch horšia ako otvorené fyzické násilie, lebo manipulátor sa napríklad väčšmi zameriava na znevažovanie dôstojnosti ľudí, na znižovanie ich schopnosti samostatne myslieť. Toto sa v ešte väčšej miere môže týkať manipulatívneho vplyvu niektorých náboženských siekt a ich lídrov.

Okrem toho máme vo zvyku jednostranne a až pričasto pripisovať násiliu len používanie fyzickej sily. Pritom sa akosi mimovoľne zabúda na to, že násilie môže byť nielen fyzické, ale i duševné; nielen priame, ale i nepriame; nielen zjavné, ale aj skryté. Ba čo viac, dnes sa moc, ako som už uvádzal, presadzuje skôr menej zjavnými násilnými prostriedkami a čoraz sofistikovanejšími stratégiami, taktikami, technikami a technológiami. A jednou z nich je práve manipulácia.

A tak si spolu s Allenom W. Woodom azda celkom oprávnené môžeme myslieť, že (nech to znie akokoľvek paradoxne) nie každé násilie alebo donútenie musí byť dosahované bezprostredne násilím, resp. donútením, ale ľudia môžu byť donútení niečo vykonať iba pod tlakom istých okolností (Wood 2014, 39) alebo v špecifickom kontexte, ktorý tvoria napríklad vzťahy priateľstva, kolegiality, subordinácie a pod. Uvedme príklad muža, ktorý z pozície šéfa obťažuje svoju podriadenú tím, že robí narážky na pohlavný styk. Takéto jeho konanie môže byť (a v niektorých krajinách už aj je) kvalifikované ako sexuálne násilie bez toho, aby došlo k nejakému priamemu prinúteniu. Podstata násilia totiž tkvie najmä v tom, že svojím vplyvom núti ľudí – bez ohľadu na použité prostriedky – konať tak, ako by bez neho nekonali, a takto pôsobiť na ich slobodu, česť, dôstojnosť atď.

Možno je však toto chápanie násilia až príliš široké a umožňuje jeho veľmi voľnú interpretáciu, a preto niektorí autori siahajú k ešte jemnejšej diferenciacii a usilujú sa odlíšiť nátlak od donútenia. Pritom hľadajú oporu napr. u J. S. Milla, ktorý navrhoval rozlišovať medzi priamym donútením pri vynucovaní morálky a inými metódami nátlaku používanými na jej ochranu, napríklad argumentmi, radou, naliehaním, presvedčaním, spochybňovaním, odhovaraním a pod. (Mill 1995, 87 – 105). Ak teda pod donútením rozumejú taký vplyv, že niekto koná tak, ako by bez tohto vplyvu nekonal, v prípade nátlaku máme spolu s donútením vždy možnosť voľby. Existuje tu teda určitá, relatívne jasná hranica: kým pri nátlaku ešte robíme voľbu sami za seba, v prípade donútenia ju niekto robí za nás (Wood 2014, 21 – 22, 26). A ak je to tak, potom má nátlak bližšie k manipulácii než donútenie.

Pravda, znovu tu vzniká problém formy, presnejšie foriem – ich zložitosti a rozmanitosti. Tak ako donútenie má svoje stupne a z toho vyplývajúce rozličné podoby, aj formy nátlaku bývajú rôzne. Nátlak môže byť priamy i nepriamy. Kým priamy nátlak sa dnes uskutočňuje napr. prostredníctvom zákonov alebo mravných noriem, nepriamy nátlak v moderných demokraciách tkvie najmä v sile peňazí a trhu. V druhom prípade mi často napadne príklad, s ktorým má už asi každý svoju skúsenosť: takmer „neviditeľný“ nátlak šéfa na svojho podriadeného, hoci len v podobe priateľskej prosby, žiadosti, či dokonca len v ich náznaku.

Tento príklad zároveň ukazuje, čo má manipulácia spoločné s ďalšími druhmi a formami moci. Je totiž zrejme, že šéf by na svojho podriadeného nemal natoľko manipulatívny vplyv, keby ich vzťah nebol asymetrický, keby tu teda nešlo v prvom rade o nadvládu.

Ale opäť, aby som sa vyhol jednostrannému pohľadu, musím poznamenať, že z toho automaticky nevyplýva, že manipulácie je iba zbraňou silnejších, mocnejších. Každý (ak naozaj máme na mysli mocenský vzťah, a nielen fyzické násilie) má možnosť nejakým spôsobom čeliť manipulácii za pomoci vytvorenia a použitia svojich vlastných mocenských taktík, stratégií a techník vrátane akejsi kontramanipulácie.³ Napríklad tradične slabšie ženy mali či majú vždy možnosť čeliť zase tradične mocenskej prevahe mužov prostredníctvom svojich vlastných mocenských stratégií, ku ktorým najmä v minulosti patrilo okrem iného odmietanie pohlavného styku (Knight 2017).⁴

O manipulácii sa však najčastejšie hovorí tam, kde sa od osôb vyžaduje, aby niečo vykonali alebo nevykonali: (a) *v rozpore s vlastnými záujmami, dokonca namierené proti nim a proti ich vôli*, (b) *pričom táto požiadavka nie je formulovaná otvorene*, resp. kde osoby, ktoré sa usilujú získať ostatných pre svoje ciele, úmyselne klamú.

Preberme si postupne tieto charakteristiky a zámerne začnem tou druhou, pretože manipulácia býva pravdepodobne najčastejšie spájaná s takými atribútmi ako skrytosť, klamlivosť, prípadne iracionálnosť.

Skutočne to do istej miery platí. Manipulácia chce zostať *predovšetkým* skrytá. V tomto tkvie azda jej najnútornejšia podstata. Takisto je pravda, že manipulátor pri manipulácii „klame telom“, teda *spravidla* sa usiluje obrátiť pozornosť na niečo iné, ako je skutočný predmet jeho záujmu.

Naozaj efektívne môžeme niekým manipulovať len vtedy, ak sa nám ho podarí presvedčiť, že *naše* záujmy, hodnoty, požiadavky, potreby alebo ciele sú aj *jeho* záujmami, hodnotami, požiadavkami, potrebami a cieľmi. V tomto zmysle možno manipuláciu označiť za jednu z podôb „skrytého“ násillia.⁵ Na rozdiel od otvoreného fyzického násillia sa manipulácia väčšmi ponáša na hru, ktorú rozohráva manipulátor s manipulovaným. A pri tejto hre manipulátor nemusí vždy iba klamať alebo sa pretvarovať. Je to však potom ešte manipulácia?

Som presvedčený, že nielenže to je manipulácia, ale je to manipulácia *par excellence*, ktorá hrá so svojím „objektom“ hru na otvorenú skrytosť alebo na skrytú otvorenosť či na pravdivú lož alebo lživú pravdu. Práve takýmto spôsobom neraz

³ A v každodennom živote je to celkom bežné, tak ako je bežné a prirodzené, že v takomto mocenskom boji si každý obhajuje najmä vlastné záujmy.

⁴ Možno sa niekomu pritom v pamäti vynorí slávna Aristofanov hra *Lysistrata*, keď rovnomenná hrdinka spojí aténske a spartske ženy, ktoré potom spoločne prisahajú, že pokým ich muži neuzavrú mier, odopru im akékoľvek sexuálne potešenie.

⁵ Ale aj to je relatívne. Napríklad nacistická propaganda síce bola veľmi manipulatívna, no zároveň dosť čitateľná. Jej jadro tvorili tézy, ktoré Hitler sformuloval v známej práci *Mein Kampf*.

manipuluje s dievčatami i so zrelými ženami notorický sukničkář, keď im sám pripomína, že je raz taký – neverný – a je teda len na nich, či ho takého chcú alebo nie. Niektoré dievčatá a ženy na túto „hru“ pristúpia v dobrej viere, že im aspoň otvorene hovorí pravdu. Navyše môžu, hoci len na chvíľu, nadobudnúť pocit prevahy s vedomím, že práve ony (a nikto iný) sa stali predmetom jeho túžby. A ešte mať aj dojem, že sú to práve ony, kto tu volil, kto sa pre niečo rozhodol.

Nielen v tomto extrémnom prípade, ale v mnohých ďalších situáciách sa ľudia viac-menej dobrovoľne nechávajú takto podrobiť. Niektorí ľudia majú dokonca predispozíciu byť manipulovaní a ochotne sa niekomu podrobujú, čo zase veľmi ochotne využívajú a zneužívajú rozliční manipulátori (Dowding 2011, 399). V rovnakej miere to platí o politike, propagande, reklame, ale aj o milostných vzťahoch.

Podobné prípady ešte v novoveku francúzsky mysliteľ É. de Boétie priliehavo nazval „dobrovoľným otroctvom“. V *Rozprave* s rovnomenným názvom píše i toto: „Lidé se zotročují sami, sami si podřezávají hrdla, a když si mají vybrat, zda chtějí být svobodnými bytostmi nebo otroky, sami zahazují svobodu a dobrovolně si nasazují jho. Sami přitakávají svému neštěstí, anebo mu spíše vycházejí vstříc“ (Boétie 2011, 13). A o niekoľko storočí neskôr A. de Tocqueville v svojom diele *O demokracii v Amerike* vysvetlil niektoré jeho príčiny. Ako uvádza, štátna moc je v demokraciách na jednej strane nesmierne starostlivá a láskavá, a súčasne absolútna a poručnícka. Stará sa o bezpečnosť svojich občanov, predvída a zabezpečuje ich, uľahčuje im zábavu, ochotne participuje na ich šťastí, no zároveň im predpisuje, z čoho sa majú radovať. A to všetko preto, aby ich udržala pod svojou kontrolou a aby ich utvárala podľa svojich potrieb a vôle. Pritom uplatňovanie ich vlastnej vôle sa stáva čoraz problematickejšim. Nie preto, že by sa postupne úplne vytratilo. Je to oveľa zložitejšie. Ako Tocqueville doslova píše, nová (demokratická) moc „neláme vôľu, ale ju otupuje, ohýba a usmerňuje; zriedkakedy núti k činom, ale neprestajne sa proti nim stavia; neničí, ale zabraňuje zrodu; nezotročuje, ale prekáža, potláča, vyčerpáva, otupuje, ohlupuje a napokon z každého národa urobí stádo ustráchaných a pracovitých ovečiek, ktorých pastierom je vláda“ (Tocqueville 2006, 987). Zároveň k tomu pripája významnú poznámku: „Vždy som si myslel, že takýto usporiadaný, mierny a pokojný druh poroby, ktorý som tu opísal, by sa mohol s niektorou vonkajšou podobou slobody zosúladiť lepšie, než si vôbec dokážeme predstaviť...“ (Tocqueville 2006, 987). Ale je to potom ešte sloboda?

Manipulácia a sloboda. Český filozof Jakub S. Trojan má v tom zrejme jasno: „Domnívam se, že k *manipulaci* dochází všude tam, kde není respektována *svébytnost a svoboda člověka*, kde se s ním zachází po způsobu fyzikální síly, kde je donucován „přemístit“ se z místa na místo na trase, kterou mu určil druhý. Předpokladem manipulace je tedy v prvé řadě určení cílů, k nimž chceme druhé přivést. Ty jsou výlučně projekcí vůle aktérů manipulace, „oběti“ nemají přímý podíl na jejich určení. Manipulanti neočekávají jinou reakci od těch, které hodlají přemístit, než povol-

nost.“ A nakoniec uzatvára: „Pri manipulaci je porušena svébytnost i svoboda človeka. Obojí predstavuje jen to, co je na překážku. Počítá se s nimi jen negativně“ (Trojan 1993, 35).

Tento postoj som si zvolil ako východisko k nastolenej problematike, lebo si myslím, že v dostatočne veľkej miere reprezentuje prevládajúci názor o manipulácii. A ten ju od začiatku hodnotí výlučne negatívne. Akoby sa vôbec nepočítalo s tým, že manipulácia takmer vždy vyzerá, akoby bola v prospech manipulovaných. Keby to tak nebolo, asi by sme vôbec nehovorili o manipulácii. Preto býva často sprevádzaná formuláciami typu: „Chcem pre teba iba dobro“, „Toto bude pre teba naozaj to najlepšie“ a pod. A nemusí to byť hneď lož, zavádzanie. Naopak, môže to byť myslené celkom úprimne. Existuje dosť príkladov, keď sa ľudia práve na základe manipulatívneho vplyvu snažili byť lepšími, dokonalejšími (Buraj 2016, 51 – 66).⁶

Manipulácia teda nemusí byť vždy iba negatívna. V niektorých prípadoch môže byť dokonca nevyhnutná, napríklad v umení: selekcia obrazu, hovoreného slova a iných vyjadrovacích prostriedkov na potlačenie a súbežné zvýraznenie niečoho, čo je pre umelca dôležité. V tomto zmysle manipulácia stojí – povedané nietzscheovsky – „mimo dobra a zla“.⁷ Alebo ešte inak – manipulácia nie je zlá sama osebe. „Zlou“, ako každá iná technika (a manipuláciu môžeme okrem iného pokladať za jednu z mocenských techník), sa stáva až svojím zneužitím.

Kritici však namietajú, že hoci súčasné mocenské techniky pôsobia takmer neviditeľne a neškodne, stále ide o *mocenské* techniky, ktorých podstata sa nezmenila. Ich konečným cieľom je ovládanie indivíduí, a to tým, že ich objektivizujú, premieňajú na obyčajné nástroje vplyvu, dehumanizujú, zbavujú ich už spomínanej svojbytnosti a slobody, a takto „odovzdaných“ jednotlivcov potom podriaďujú nejakým vonkajším cieľom, prinajmenšom im diktujú istý spôsob myslenia, správania a konania. K týmto tvrdeniam postavím niekoľko svojich kritických poznámok.

Po prvé, sama podstata mocenských vzťahov (ich asymetria, ktorá delí ľudí na vládnuce a ovládané) ešte nerobí tieto vzťahy – a všetko, čo s nimi súvisí – ani dobrými, ale ani zlými (Foucault 2000a, 195). Čo je napríklad na tom samo osebe zlé, že v spoločnosti existujú nadriadení a podriadení? Naopak, pre usporiadanie určitých vzťahov, pre výkon niektorých funkcií je takéto delenie potrebné a nevyhnutné. Podobne byť objektom, „nástrojom“ niekoho, niečoho ešte málo vypovedá

⁶ V uvedenom článku to ilustrujem na príklade v súčasnosti veľmi rozšírených techník sebazdokonaľovania, ktoré sú prostredníctvom rozličných rozvojových kurzov alebo *koučov* ponúkané najmä zamestnancom veľkých firiem, pričom ich prínos nemusí byť nevyhnutne posudzovaný (iba) negatívne.

⁷ Napokon – taký je pôvodný význam tohto pojmu. „Manipulovať“ totiž doslova znamená narábať s niečím alebo s niekým, spôsob zaobchádzania s niečím alebo s niekým, resp. riadiť niečo, niekoho (Ivanova-Šalingova, Maníková 1983, 546). Od tohto chápania sa potom môže odvíjať ponímanie ľudskej manipulácie, ktorá označuje činnosť, prostredníctvom ktorej zaobchádzame s niečím alebo s niekým cieľavedome, teda želaným smerom. A z toho vyplýva, že je hodnotovo neutrálna.

o normatívnej povahe vzťahov. O ľudskom poznaní, jazyku, reči sa napríklad hovorí aj ako o objektoch a nástrojoch, pričom sa tým nemyslí nič zlé, negatívne.

Po druhé mi na týchto tvrdeniach prekáža i to, že *a priori* predpokladajú, že niekto v nej je, respektíve sa stáva výlučne pasívnym objektom, „obťou“. Obrazne tu býva manipulovaný prirovnávaný k „bábke na šnúrke“, ktorá je pripevnená k ruke manipulátora a riadená touto rukou. Lenže v skutočnosti tzv. objekt manipulácie nie je nikdy len objekt. Ani subjekt manipulácie nie je jednoducho iba subjektom. Adekvátnejšie by bolo hovoriť o subjekto-objektových vzťahoch a v rámci nich o subjekto-objekte, respektíve o objekto-subjekte. Základnou stratégiou asi každého manipulátora je totiž vytvoriť zo svojej „obte“ akéhosi „spolupáchatela“, komplica. Navyše každá moc vytvára kontramoc. Vďaka tomu ani vzťahy manipulácie (ako mocenské vzťahy všeobecne) nie sú statické, ale sú v ustavičnom pohybe, vývoji, a teda nie sú ani navždy dané. Sú výsledkom vzájomného boja medzi rozličnými technikami, taktikami a stratégiami o to, ktoré z nich sa napokon stanú víťaznými a dominantnými, čo zase nevylučuje, že v tomto zápase sa nakoniec presadia obe – každá v inom smere. Aj preto je veľmi ťažké jednoznačne určiť, kedy je niekto iba subjektom manipulácie a kedy zase len jej objektom. V skutočnosti sú tieto vzťahy ustavične v pohybe – z nedávnej (alebo súčasnej) „obte“ manipulácie sa stáva jej subjekt a naopak.

Po tretie z toho tiež vyplýva, že manipulácia nie je všemocná, ako sa tu aspoň latentne predpokladá. To by bolo zjavné precenenie je možností. Manipuláciou sa dá, ako ostatne každou mocenskou technikou, veľa dosiahnuť, veľa zmeniť, ale nie všetko.

A nakoniec mi na týchto tvrdeniach prekáža až priveľmi jednostranný a zjednodušený pohľad na vzťah manipulácie a slobody, ktorý akoby poznal len dve alternatívy: buď je niekto slobodný, a potom nemôže byť manipulovaný, alebo je manipulovaný, a potom nemôže byť slobodný. Pritom sloboda sa tu chápe viac-menej tradicionalisticky – ako nezávislosť od cudzích, nanútených volieb a rozhodnutí, ako konanie v súlade s vlastnou vôľou človeka (Wood 2014, 42), čo je zdanlivo v priamom v rozpore s manipuláciou.

Aby som sa však sám vyhol podobným zjednodušeniam a jednostrannostiam, musím najskôr uznať, že existujú isté formy manipulácie, ktoré naozaj ponížujú osobnosť manipulovaného už len tým, že neprihliadajú na (alebo značne obmedzujú) jeho schopnosť samostatne myslieť a konať a zvoliť si svoj spôsob života.

Za exemplárny príklad takýchto foriem a prejavov manipulácie sa často označuje reklama. Niektorí autori ju pokladajú za najčistejšiu a zároveň najhoršiu formu manipulácie, lebo – ako si myslia – vopred vylučuje možnosť slobodnej voľby a poskytuje menší priestor pre realizáciu slobody človeka ako moc (vo všeobecnosti), hoci na prvý pohľad to môže vyzeráť naopak (Coons, Weber 2014, 21). Jazyk reklamy, ako o tom píše H. Marcuse, ustavične vnucuje ľuďom určité obrazy, zne-možňuje vývoj a vyjadrovanie pojmov, resp. pojmy strácajú svoju autentickú rečovú reprezentáciu. Jazykom prenikajú magické, rituálne a autoritárske elementy. Vety sa berú vo forme sugestívnych príkazov a požiadaviek. Všetko toto bráni skutočne

slobodnému mysleniu. A to, čo postihuje jazyk, reč, to má podľa Marcuseho svoju paralelu v zmenách správania a politického konania ľudí (Marcuse 1991, 84 – 95). To isté alebo niečo podobné platí aj o propagande či o trhu.

Všetky tri zblízuje používanie nenápadných, ale zato cieľavedomých techník, taktík a stratégií, ktorými sa zmocňujú subjektu bez toho, aby s ním museli bojovať. Takto sa reklama spolu s propagandou a trhom dnes radia k najvýznamnejším formám manipulácie, ktoré sú schopné meniť správanie ľudí a dosahovať žiaduce ciele bez použitia otvoreného násillia.⁸ Pritom sa zameriavajú najmä na vedomie subjektu, na ovládnutie jeho emócií, viery, presvedčenia, aby potom ich vlastnou silou a váhou mohli úplne kontrolovať tento subjekt.

Jednou z osobitostí modernej a súčasnej moci je sústavná sebakontrola ľudí a spolu s ňou aj ich sebamanipulácia (samoorganizácia, samoriadenie, sebadisciplína a pod.). „Vtip vládnutí,“ ako zdôrazňuje Z. Bauman, dnes „spočíva v tom, aby ovládaní dělali práci vládců...“ (Bauman, Lyon 2013, 62). „Účinnosť moci a jej donucovacia sila,“ ako konštatoval v tejto súvislosti ešte Foucault, „prešli v istom zmysle na druhú stranu – na stranu ich uplatňovania,“ na stranu podrobeného (Foucault 2000a, 203). A tak nielen vo sfére vzdelania dnes platí, že namiesto spoločnosti vedenia smerujeme k spoločnosti kontroly, a temer všetko, čo sa v ostatnom čase uskutočňuje pod hlavičkou „autonómie“, sa riadi imperatívom sociálnej štruktúry založenej na ovládaní prostredníctvom sebakontroly ovládaných. Nikomu sa už nemusí nič prikazovať, všetko, čo sa stane, sa stáva dobrovoľne (Liessmann 2008, 118). V ostatnom čase ľudia sami nielenže priveľmi ľahkovážne, ale často aj s potešením odhaľujú svoje súkromie napríklad prostredníctvom sociálnych sietí ako Facebook, Instagram, Twitter alebo YouTube. Pretože tu platí heslo: byť znamená aj byť sústavne „na očiach“, byť videný. A to zase značí, že „ten, kto je podrobený v poli viditeľnosti a vie o tom, preberá mocenské donucovacie prostriedky; mimovoľne ich uplatňuje sám na seba; vstúpuje si mocenský vzťah, v ktorom hrá súčasne dve úlohy; stáva sa princípom vlastného podrobovania“ (Foucault 2000a, 203).

Existuje z tejto situácie nejaké východisko? Zo situácie, keď sa zdá, že čím väčšími sme manipulovaní, tým menej sa usilujeme byť skutočne slobodní, teda byť najmä osobne nezávislí a zodpovední? A neoživuje zase toto starú dilemu: buď manipulácia, alebo sloboda? Najskôr si treba znovu vyjasniť niekoľko pojmov.

Podľa mňa v prvom rade treba od seba odlišovať tzv. „dobrovoľné otroctvo“ a nedobrovoľnú (alebo nie celkom dobrovoľnú) slobodu, teda slobodu vynútenú určitými okolnosťami, situáciami⁹ alebo ďalšími faktormi, ku ktorým môže patriť

⁸ Pravda, so zreteľom na to, že – ako som už vyššie uviedol – manipulácia (a platí to i v týchto konkrétnych prípadoch) nevyklučuje násillie ako také, skôr ho dopĺňa.

⁹ V tomto duchu opísal svoj paradoxný pocit slobody J. P. Sartre: „Nikdy sme neboli slobodnejšími ako v čase nemeckej okupácie... Každý deň nás urážali... museli sme mlčať...; všade na múroch, v novinách, na plátnach kín sme videli tú odpornú tvár, ktorú nám chceli nanútiť utlačovateľa. A práve preto sme boli slobodní“ (Sartre 1949, 11). Podobné pocity zachytil aj ruský spisovateľ V. Grossman pri zobrazovaní života ľudí v getách (Grossman 1990, I, 94). Nakoniec však zisťujeme,

i vedomie povinnosti, resp. zodpovednosti.¹⁰ Existuje teda sloboda, ktorá sa nezaobíde bez určitého donútenia, práve tak ako existuje nesloboda bez prinútenia. Z toho istého dôvodu musíme od seba odlišovať slobodu od slobody vôle. Posledná môže, ale *nemusí* byť nevyhnutným predpokladom slobody. A analogicky ani sloboda voľby nemusí byť vždy slobodná. Môžem sa tu len pripojiť k názoru, že „osobný pocit ‚slobodnej voľby‘, v ktorom absentuje kritická reflexia, nemusí znamenať absolútnu neprítomnosť ‚rafinovaného útlaku‘ a vôbec nemusí potvrdzovať ‚reálnu‘ slobodnú voľbu“ (Farkašová, Szapuová 2002, 254). Rafinovanosť nielen súčasných spôsobov manipulácie tkvie práve v tom, že vnucuje ľuďom pocit slobodnej voľby, ale zároveň ich pomocou sugestívnych obrazov, modelov, vzorov naviguje k jednej jedinej voľbe. A tým popiera všetky ďalšie voľby, rozhodnutia, možnosti, príležitosti. Lenže ani viac možností voľby ešte automaticky nezabezpečuje viac slobody. Niekedy, naopak, môže byť jednou z príčin (hlavne vnútornej) neslobody. Z týchto dôvodov má zmysel odlišovať slobodnú voľbu od jednoduchej voľby. Tá posledná je prítomná takmer vždy. Prinajmenšom v etickom zmysle je však človek slobodný len vtedy, keď motívy jeho konania sú autonómne, teda sú založené na jeho vlastnom rozhodnutí a osobnom presvedčení o nevyhnutnosti konať tak, a nie inak.

Pravda, ani takáto charakteristika slobody – založená najmä na autonómii nezávislosti – nie je ani zd'aleka vyčerpávajúca. Už len preto nie, že aj nezávislosť môže byť predstieraná a dokonca môže tvoriť jeden z mocenských modelov konania, jednu zo súčastí tzv. mocenských hier. Napriek tomu chcem zdôrazniť, že sloboda je v *prvom rade* stav ducha, ktorý je v podstate nezávislý od toho, v akej situácii sa človek práve ocitne. A opačne. Nieкто môže mať ideálne podmienky a predpoklady na realizáciu slobody, a predsa sa cíti neslobodný. Pravdaže, pre slobodu je ideálne, ak je splnené jedno i druhé. To sa však stáva veľmi zriedkavo. Zvyčajne prevláda jedna z dvoch údajne neoddeliteľných stránok slobody – subjektívna alebo objektívna.

Aj preto v skutočnosti sloboda nikdy nie je absolútna, ale – podobne ako ostatné pojmy – má svoju gradáciu, a tiež rôzne formy a úrovne. Z dejín filozofie poznáme slobodu filozofickú, politickú, právnu, objektívnu a subjektívnu, materiálnu a duchovnú, absolútnu a relatívnu atď. A tak môžeme byť slobodní v jednej oblasti, a súčasne neslobodní v inej.

Myslím si, že toto v ešte väčšej miere platí o manipulácii, ktorá v sebe spája slobodu s najrafinovanejšou formou moci, nezávislosť so závislosťou, kontrolu so

že je to celkom prirodzená reakcia na extrémne podmienky. V čase všeobecného násillia a teroru mohla reálna sloboda jednotlivcovi pripadať ako nereálna, a zase naopak, ojedinelé ostrovčeky ideálnej slobody ako jediná forma reálnej slobody.

¹⁰ Takto nejako sa dá „čítať“ na prvý pohľad zvláštne, rozporuplné rousseauovské slovné spojenie „donútiť individua k slobode“ (Rousseau 2010, 41). Pre mnohých nezmysel: buď sme donútení, alebo slobodní – jedno vylučuje druhé. Pre niektorých realita, na ktorej je založený každý záväzok, každá zodpovednosť či povinnosť, a na nich je zase založená sloboda.

sebakontrolou, dobrovoľnosť s prinútením, slobodu voľby s nevyhnutnosťou ako povinnosťou a súčasne ich vzájomné protiklady a rozpory. A tak ako existujú rôzne stupne a podoby slobody, existujú aj rôzne stupne a podoby manipulácie. Povedzme, nie každá manipulácia využíva druhého človeka ako prostriedok. A takisto nie každá manipulácia je zameraná proti záujmom druhého človeka, resp. svoj záujem o jeho záujem iba predstiera.

Napokon, keby bola manipulácia naozaj taká zlá a skutočne by išla vždy proti záujmom a vôli ľudí, proti ich slobode, potom by vznikla otázka, prečo jej vábeniam tak často neodolajú, ale ju dokonca aj sami aktívne vyhľadávajú. Alebo to už nie je manipulácia, keď napr. mnohorakosť ponúk rozvinutého trhu v nás skôr vyvoláva radosť, spokojnosť a priamo predpokladá našu aktívnu spoluúčasť (Lipovetsky 2007, 138; Petříček 2003, 45)?

Vo svojej odpovedi sa odvážim zájsť ešte ďalej a budem predpokladať, že dokonca v situáciách tzv. dobrovoľného otroctva sa môže človek cítiť aspoň čiastočne slobodný.

Práve z tohto hľadiska J. P. Sartre traktoval lásku v *Bytí a ničote* (Sartre 2006, 426 – 443). Pripomením jeho hlavné myšlienky.

V láske sa podľa Sartra usilujeme o ovládnutie subjektivity milovanej osoby ako subjektivity; chceme vlastniť slobodu milovaného ako slobodu (Sartre 2006, 429). Kto chce milovať alebo byť milovaný, ten si nemôže želať úplné podrobenie milovanej osoby. Z vlastnej skúsenosti každý vie, že úplné podrobenie ubíja lásku. Láska je vždy viac než túžba zmocniť sa druhého človeka. Preto si tiež milujúci v láske neželá (alebo by si nemal želať) vlastniť milovaného tak, ako vlastnime veci. Len chce, aby ho druhý chcel milovať. A tu je ukrytý paradox, rozpor a konflikt. „Chce byť milovaný jinou svobodom, ale dožaduje sa, aby tato svoboda již nebyla jako svoboda svobodná“ (Sartre 2006, 429). Inými slovami chce, aby sa táto subjektivita a sloboda v láske zvrchovane sebaurčovali, a vzápätí si želá, aby sa stali súčasťou jeho požiadavky byť milovaný. A tak sa z pôvodne relatívne samostatného a nezávislého milovaného stáva závislý milujúci, keďže si želá byť milovaným výhradne prostredníctvom kohosi druhého – konkrétnej milujúcej osoby. Preto sa tiež dobrovoľne vzdáva nielen svojej subjektivity a slobody, ale aj svojej identity. Nie však celkom, absolútne. Ako zdôrazňuje Sartre, práve v tom sa ľúbostný vzťah zásadne líši od sadizmu alebo masochizmu. V láske nám stále ide o ovládnutie subjektivity milovanej osoby ako subjektivity, chceme vlastniť slobodu milovaného ako slobodu (Sartre 2006, 429).

Podobne o tom uvažoval i E. Fromm, podľa ktorého skutočná láska sa zakladá na spriaznenosti až splynutí partnerov bez toho, aby bola vylúčená individualita a osobná integrita každého z nich. „Dynamická kvalita lásky spočíva práve v tejto polarite: prýští z potreby prekonať odloučenosť tým, že vede k jednotě – a prece není vyloučená individualita“ (Fromm 1993, 136). Na nej je napokon založená aj tzv. pozitívna sloboda. „Pozitivní svoboda jako sebarealizace zahrnuje plné potvrzení jedinečnosti individua“ (Fromm 1993, 138).

Záver. Manipulácia ako filozofický problém ma priťahuje už dlhší čas, a to pre svoju zložitosť a nejednoznačnosť, no najmä pre svoje veľmi zvláštne, niekedy paradoxné až absurdné spojenia so slobodou. A práve tieto spojenia robia z manipulácie veľmi špecifický druh moci. Tej moci, ktorá – ako si ešte v 19. storočí všimol Tocqueville – „je absolútna, dôsledná, starostlivá, prezieravá a láskavá“ (Tocqueville 2006, 986) a ktorá sa stále výraznejšie uplatňuje v modernej, už ani nehovoriac o súčasnej spoločnosti.

Niektorí autori vcelku správne za najdôležitejšiu črtu manipulácie pokladajú schopnosť niekoho ovplyvniť druhého natoľko, že ten bude presvedčený, že záujmy (potreby, túžby, hodnoty, predstavy, ciele a pod.) manipulátora sú aj jeho záujmami (potrebami, túžbami, hodnotami, predstavami, cieľmi atď.). Sám však za jej prinajmenšom rovnako dôležitý rys považujem práve spomínanú spätosť manipulácie so slobodou. Skrátka a jasne povedané, manipulácia je podľa mňa osobitým druhom a spôsobom vykonávania moci, pri ktorom sa stretávajú nadvláda a nátlak na jednej strane a sloboda na druhej strane.

Literatúra

- ARENDOVÁ, H. (1995): *O násilí*. Praha: Oikoymenh.
- BARHILL, A. (2014): What is Manipulation? In: Coons Ch. – Weber, M. (eds.): *Manipulation. Theory and Practice*. Oxford: Oxford University Press, 51 – 72.
- BAUMAN, Z. & LYON, D. (2013): *Tekutý dohľad*. Olomouc: Broken Books.
- BOÉTIE, É. (2011): *Rozprava o dobrovoľnom otroctví*. Praha: Rybka Publishers.
- BURAJ, I. (2010): Moc v štruktúre mocenských vzťahov. *Filozofia*, 65 (5), 417 – 427.
- BURAJ, I. ((2016): Sociálna (seba)kontrola ako norma a hodnota. In: Višňovský, E. (ed): *Normativita ako vôľa k poriadku*. Bratislava: Univerzita Komenského, 51 – 66.
- BURAJ, I. – PALEŇČÁROVÁ, S. (2015): Michel Foucault: Minulosť a súčasnosť (K niektorým otázkam sociálnej kontroly). *Filozofia*, 70 (7), 505 – 517.
- COONS, Ch. – WEBER, M. (2014): Introduction: Investigating the Core Concept and Its Moral Status. In: Coons Ch., Weber, M. (eds.): *Manipulation. Theory and Practice*. Oxford: Oxford University Press, 1 – 16.
- DOWDING, K. (2011): Manipulation. In: Dowding, K. (ed.): *Encyclopedia of Power*. Australian National University. Thousand Oaks, California: Sage Publications, 397 – 399.
- FARKAŠOVÁ, E. – SZAPUOVÁ, M. (2002): Foucault očami feministických filozofiek. In: *Aspekt*, 10 (1), 247 – 255.
- FOUCAULT, M. (2000a): *Dozerat' a trestat'. Zrod väzenia*. Bratislava: Kalligram.
- FOUCAULT, M. (2000b): Etika starostlivosti o seba samého ako prax slobody. In: Foucault, M.: *Moc, subjekt a sexualita. Články a rozhovory*. Bratislava: Kalligram, 132 – 154.
- FOUCAULT, M. (2000c): Priestor, vedenie a moc. In: Foucault, M.: *Moc, subjekt a sexualita. Články a rozhovory*. Bratislava: Kalligram, 27 – 43.
- FOUCAULT, M. (1996): Subjekt a moc. In: Foucault, M.: *Myšlení vnějšku*. Praha: Herrmann & synové, 195 – 226.
- FROMM, E. (1993): *Strach ze svobody*. Praha: Naše vojsko.
- GROSSMAN, V. (1990): *Život a osud I – II*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.
- IVANOVA-ŠALINGOVA M., MANÍKOVÁ, Z. (1983): „Manipulácia“. In: *Slovník cudzích slov A/Z*. Bratislava: SPN, 546.

- KNIGHT, Ch. (2017): *Za vznik jazyka môžu ženy a sex*. Dostupné na:
<http://ciernalabut.sk/4572/antropolog-chris-knight-za-vznik-jazyka-mozu-zeny-a-sex/>
(navštívené 23. 7. 2018).
- LIESSMANN, K. P. (2008): *Teorie nevzdělanosti. Omyly společnosti vědění*. Praha: Academia.
- LIPOVETSKY, G. (2007): *Třetí žena*. Praha: Prostor.
- MARCUSE, H. (1991): *Jednorozměrný člověk*. Praha: Naše vojsko.
- MILL, J. S. (1995): *O slobode*. Bratislava: Iris.
- PETŘÍČEK, M. (2003): *Znaky každodennosti čili krátké řeči téměř o ničem*. Praha: Herrmann & synové.
- ROUSSEAU, J. J. (2010): *O společenské zmluve alebo o princípoch politického práva*. Bratislava: Kalligram.
- SARTRE, J. P. (2006): *Bytí a nicota. Pokus o fenomenologickou ontologii*. Praha: Oikoymenh.
- SARTRE, J. P. (1949): *Situations III*. Paris: Gallimard.
- TOCQUEVILLE, A. de (2006): *O demokracii v Amerike*. I. a II. zväzok. Bratislava: Kalligram.
- TROJAN, J. S. (1993): *Moc víry a víra v moc*. Praha: Oikoymenh.
- WEBER, M. (1997): *Autorita, etika, spoločnosť. Pohľad sociologa do dejín*. Praha: Mladá fronta.
- WOOD, A. W. (2014): Coercion, Manipulation, Exploitation. In: Coons Ch. – Weber, M. (eds.): *Manipulation. Theory and Practice*. Oxford: Oxford University Press, 17 – 50.
- ŽIŽEK, S. (2013): *Násilí*. Praha: Rybka PUBLIHERS.

Príspevok vychádza vďaka finančnej podpore vedeckého grantu APVV-14-0510 *Veda, spoločnosť, hodnoty: filozofická analýza ich vzájomných väzieb a interakcií*.

Ivan Buraj
Katedra filozofie a dejín filozofie
FiF UK v Bratislave
Šafárikovo nám. 6
818 01 Bratislava 1
Slovenská republika
e-mail: ivan.buraj@uniba.sk